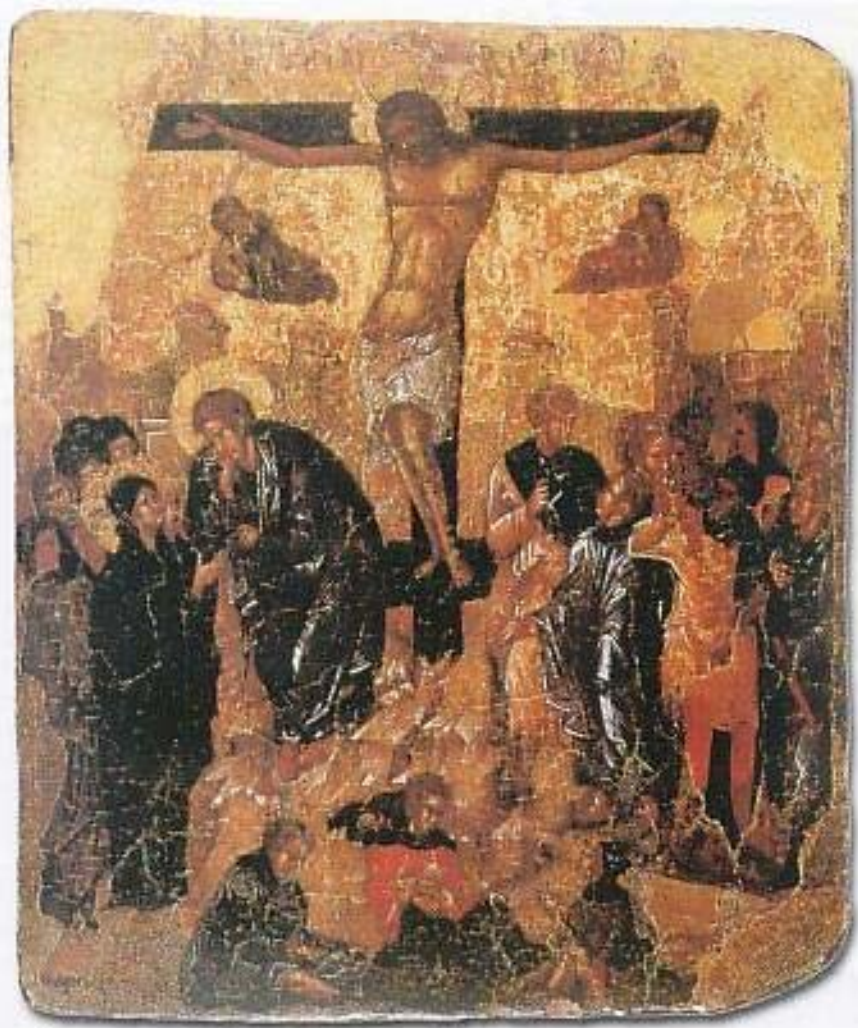

«Ο Πανίερος Ναός της Αναστάσεως στα
Ιεροσόλυμα. Η πρώτη οικοδομική φάση επί
Κωνσταντίνου του Μεγάλου»

Corpus, 60, 5/2004

σ. 30-47

Η Σταύρωση.
Πεντακοθήκη
Τεττακώγ, Μόσχα
(?), 14ος αιώνας μ.Χ.
με υποθήρεση
«λόγου» Γολγοθά.

Ο Πανίερος ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ στα Ιεροσόλυμα

Η πρώτη οικοδομική φάση επί Κωνσταντίνου του Μεγάλου

Γενική άποψη του Ιερού Συγκροτήματος του Ναού της Αναστάσεως (αεροφωτογραφία) από Α. Διακρίνονται ο τρούλος (μαγάλος) της Ρωτόντας, τον Καθολικόν των Ελλήνων και το κωδωνοστάσιο με τους ελλειπτικούς ομοίους. Επίσης, η Ιερά Ανθή (αριστερά) και το Μναστήριον του Αγίου Κωνσταντίνου, όπου διαμένουν οι Αγιοταμίτες μοναχοί

Λ την εμφάνισή του το σημαντικό Ιερό Συγκρότημα της Αναστάσεως έχει εμποστεί την επίδραση του ισχυρότερου status quo, δηλαδή τη συνύπαρξη πολλών θρησκευτικών Κοινοτήτων, οι οποίες ορίζουν την τέχνη του μνημείου: την Ελληνική-Οδόξη, με το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, ως την πρώτη βυζαντινή χριστιανική εξουσία στον χώρο από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, την Καθολική, με την Κοινότητα της Αγίας Γης και το Τμήμα των Φαρισσαίων Μοναχών, και την Αρμενική, με το Αρμενικό Πατριαρχείο. Παράλληλα, δύο άλλες Κοινότητες, των Κοπτιών και των Σιριανών, έχουν επίσης δικαιοσύνη. Η πολυδιάσπαση του χώρου του σε «εξειδικασμένα» (αγνίζοντα «σε μία Κοινότητα» και «κοινά» μέρη, και η έλλειψη μιας κοινής καλλιτεχνικής βίωσης και εκκίνησης για τη δημιουργία και τη διακόσμηση του, δημιουργούν τη σημερι-

νή εικόνα. Οι διαδοχικοί -περισσότεροι ή μόνον Χριστιανοί διαχειριστές αυτού του μνημείου χάνουν σιμά και σιμά τους συνεχώς το αίσθημα της παρουσίας τους, χωρίς ίσως καλλιτεχνική μορφή, αλλά με έντονη βέλη να δοκιμάει η συντήρησή τους. Η έλλειψη καλλιτεχνικής ενότητας μπορεί να είναι περισσότερο αναγκαία και θα αποτελούσε απεικόνιση της διάσπασης του Χριστιανισμού στη σημερινή του δογματική ποικιλία, εάν τα υπάρχοντα δείγματα της στον Παύλο Ναό διακρίνονταν για την ποιότητά τους ως

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι, ενόψει των γεγονότων του Θεϊκού Πάθους, να σκιασθεί σε μίσο των ανισοκαταστάσεων δεδομένων την τεχνική του χώρου όπου αυτά σκιάζονται, και καταρχάς το πρώτο εκτενές αναστασιακό και κωδωνοστάσιο του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Παλιές φωτογραφίες του τρούλου της Ρωτόντας. Αριστερά οι φθορές του 19ου αιώνα και δεξιά η επισκευή του στη δεκαετία του 1970.

Ο τροχός της Ροτόντας, επισκευασμένος εξωτερικά και διακοσμημένος εσωτερικά με τις «θρησώδεις» ανάγλυφες ακτίνες από τον Τεζικό γραφίστα Aga Narmat. Η δύσκολη ανεύρεση κοινής αγιογραφικής βάσης από τις τρεις βυζαντινικές Κοινοότητες οδήγησε και παλαιότερα και σήμερα σε εξοχριστιανικά μοτίβα, κατάλληλα για κοσμικά κτήρια (τροάπιζες, χορημιστήρια κ.ά.).

Η ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ¹

Η αυθεντικότητα ή μη της θέσης του Ιερού Συναγωγίου είχε αμφισβητηθεί με ένταση από μερικούς κριτικούς. Οι πολέμιοι της στηρίζθηκαν κυρίως στην τριμηνία των εικεγγελλιών και άλλων υποθέσεων κείμενων, πριν διανεγηθούν οι ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών και μελετηθούν τα πορίσματά τους. Η εντύπωση που υπήρχε από την περιγραφή του Ιωσήφου Φλαβίου για την Ιεροουσαλήμ (1ος αιώνας μ.Χ.) ήταν ότι η περιοχή του Γολγοθά και του κήπου με τον Τάφο βρισκόνταν εντός των τειχών. Αν αυτό ίσχυε, δεν ήταν δυνατόν να είναι η θέση του Ναού της Αναστάσεως η αυθεντική, καθώς δεν επιτρεπόταν η ταφή νεκρού εντός της πόλης. Εξάλλου ήταν σαφής η αναφορά των Εικεγγελλιών και του Αποστόλου Παύλου ότι ο Ιησούς αποχρόσθη έξω από την πόλη (Ιω. 19, 20), κοντά σε μια από τις πύλες του τείχους της (Προς Εβραίους 13,12). Συγκροτούνται έτσι η περιγραφή του Ιωσήφου για την Ιεροουσαλήμ του 70 μ.Χ., με τα δεδομένα της περιγραφής της από τους Αποστόλους κατά τη χρονική στιγμή της Σταυρώσεως (τέταρτη δεκαετία μ.Χ.).

Πέρα από τις εύλογες απορίες, στην ουσία η πόλεμη αυτή άρχισε από άλλους λόγους, όχι καθαρά επιστημονικούς ή τοπογραφικούς, καθώς και χωρίς τις ανασκαφές, η συνεχής, αναμφίβολη και μακρά παράδοση (τρεις αιώνες περίπου από τη Σταύρωση) της ταύτισης του τόπου του Μαρτυρίου με τα Κωνσταντινεία κτίσματα (326-335 μ.Χ.) είναι πεπρωμένη για τον καθολοποιούμενο μελετητή. Ωστόσο, η έντονη διαμάχη των τελευταίων αιώνων και αυθεντικότητες οδήγησε στην αναζήτηση άλλων τοποθεσιών -12 συνολικά- γύρω από την πόλη της Ιεροουσαλήμ. Εδώ δεν έχει βέλπια νόημα να επιπλάσουμε την άσπολη και άσκαρη πλέον αυτή αναζήτηση. Σκόπιμο, όμως, είναι να σημειωθούν τα σημαντικότερα ιστορικά και αρχαιολογικά τεμάχια, τα οποία διεκδικούν πλέον το θέμα και ίσως ξεφύγουν κατά έναν τρόπο τη βάση της αντιλήψης της μεριάς αυτής των αμφισβητήσεων.

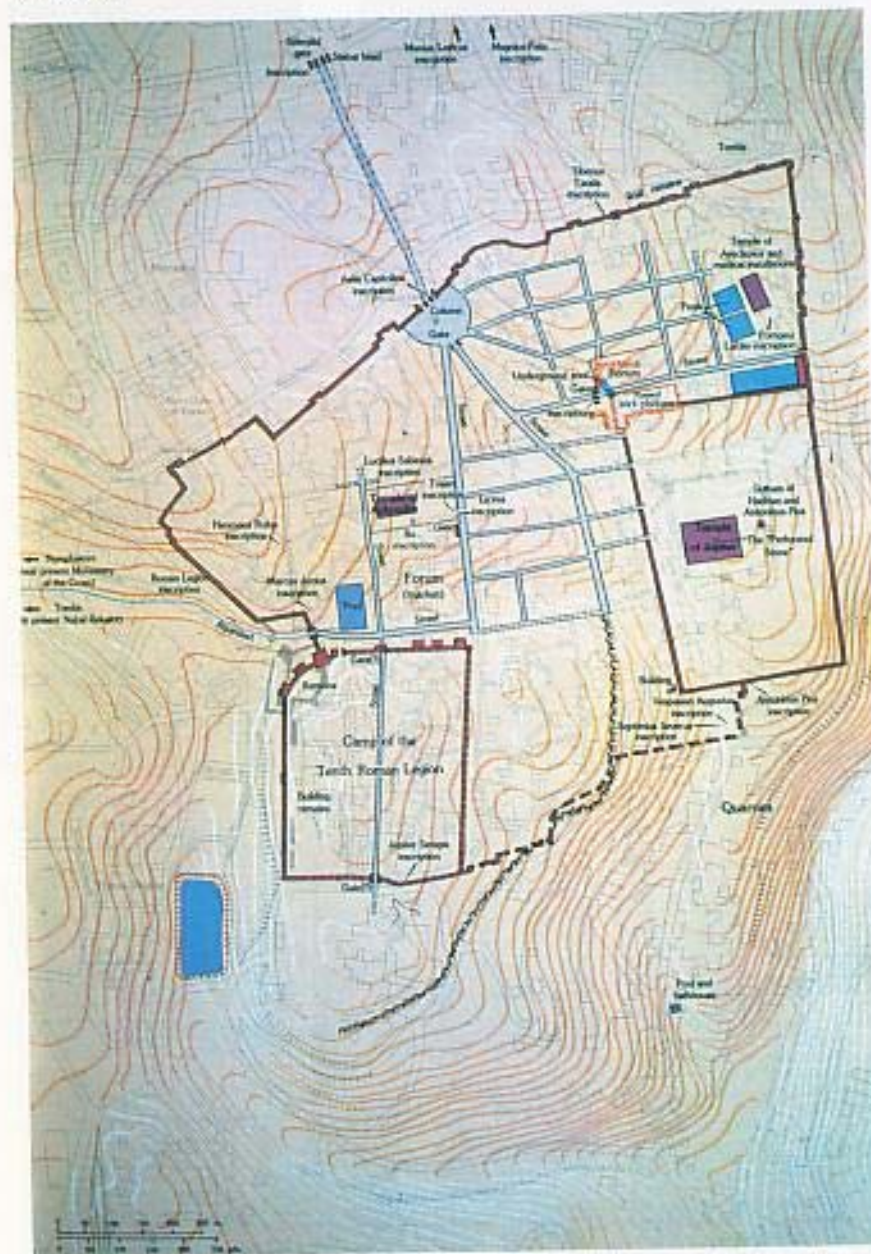
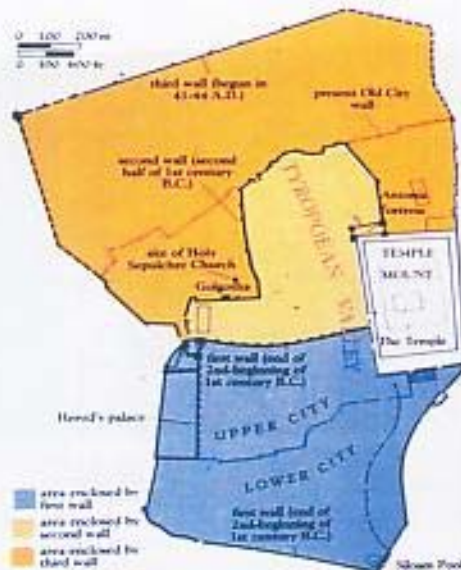
Εξεικονώντας την τοπογραφία της Ιεροουσαλήμ περιγράφεται ένα εκτενές πρόγραμμα επέκτασης της πόλης προς δυτικά κατά την περίοδο των

Ο Πανάγιος Τάφος, έργο του Κορνηνού (1810), υποστηλωμένος με μεταλλικά στοιχεία από τον σεισμό του 1927, και οι νέες «θρησώδεις» ακτίνες του τροχίου.

Χριστιανική Αρχαιολογία

Αριστερά: χάρτης της σημερινής Ιερουσαλήμ. Η κόκκινη γραμμή εντός δείχνει τα αναασαζικά δεδομένα της διαδρομής του δεύτερου τείχους της εποχής του Χριστού με τον Πανάγιο Τάφο (μαύρο) εκτός των τειχών. Δεξιά: χάρτης με την αναπαράσταση των τριών τειχών: πρώτου (γαλάζιο), δεύτερου (κίτρινο) και τρίτου (41-79 μ.Χ. καφέ) της Ιερουσαλήμ, η διαδρομή των οποίων αποδεικνύει την αυθεντικότητα των εναγγελικών διηγήσεων.

Αρμονισίων, με σημαντική την επίδραση του ελληνιστικού τρόπου ζωής και οικοδομής στη διαμόρφωσή της. Το μεγαλύτερο έργο της δυναστείας είναι η κατασκευή του τείχους, το οποίο ο Ιουσιππος ονομάζει Παλιόν Τείχος. Οι σχετικές αρχαιολογικές έρευνες έδειξαν ότι αυτό πρέπει να κτίσθηκε στα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ., γεγονός που ενισχύεται και από το βιβλίο των Μαρκαρίων (10, 10). Το έργο ολοκληρώθηκε από τον αδελφό του Σίμωνα.

Η επόμενη οικοδομική φάση περιλαμβάνει τη δυναστεία του Ηρώδη του Μεγάλου και τους Ρωμαίους διοικητές (67 π.Χ.-70 μ.Χ.), κατά την οποία η Ιερουσαλήμ φθάνει σε νέα κορύφωση και επέκταση ως πόλη και πρωτεύουσα, ίσως η σημαντικότερη του απώτερου παρελθόντος της με ελληνιστική τεχνολογία και κλίμακα. Στους χρόνους του επισκευάσθηκε το πρώτο τείχος και προστέθηκε ένα δεύτερο τείχος προς βορρά της Ανω Πόλης. Το τελευταίο συνδέεται δεξιά με το πρώτο τείχος στην πόλη Γενναθή (Κήπιον) και καταλήγει στον πύργο Antonia ανατολικά, σε άμεση απόσταση με τον περιβόλο του Μεγάλου Ναού. Το τείχος αυτό έχει διαδρομή ορθογώνια προς Β και κομμιτούμενη προς Α. Τα αναασαζικά δεδομένα που συναρμόνιζα με αυτό αποτελούν το κλειδί για την κατανόηση της μορφής της πόλης κατά τη χρονική στιγμή της Σταυρώσεως και την αποκρφήνιση διανοσιών που οι πολέμοιοι της θέσης αναγνώρισαν στη ιστορικά και τα θρησκευτικά κείμενα της εποχής.

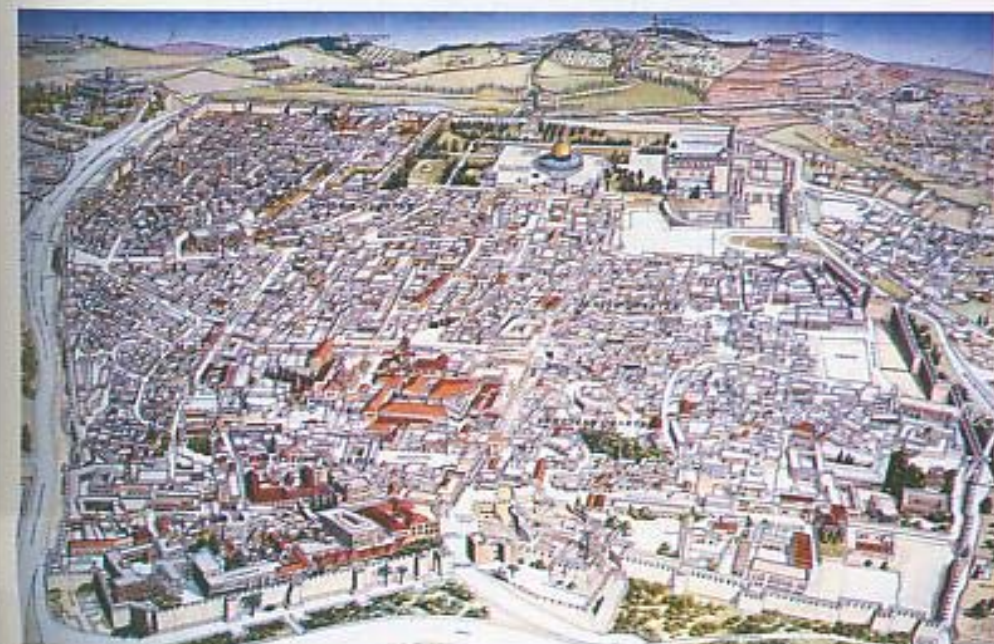
Από τη διαδρομή του δεύτερου τείχους, όπως έχει αναπαράσταθεί, γίνεται σαφές ότι οι τείχη της Σταυρώσεως και της Ταφής του Θεανθρώπου βρίσκονται έξω από την τειχισμένη πόλη. Επιπλέον, αρχαιολογική έρευνα δίνει την οριστική απάντηση στο θέμα της αυθεντικότητας. Βέβαια, τόσο η εμφάνιση του Ιουσιππου, όσο και η πληροφορία του Μαξιμου των Σαδεδίων (επισκόπου του β' μιλαιου αιώνα) είναι αβέβαια. Η έρευνα όμως αποδεικνύει

Η Ιερουσαλήμ ως Αίγια Καπιτωλίνα (135 μ.Χ.), με τον Πανάγιο Τάφο εντός των τειχών.

αίμια έπαθε», εξηγούνται τώρα απόλυτα. Ο Ιούλιος συνέχισε τα έργα του μετά το 70 μ.Χ., ενώ ο Μάξιμος περί το 160 μ.Χ. Ήδη, όμως, κατά τη βασιλεία του Ηρώδη Αγριππά Ι (41-44 μ.Χ.) άρχισε να σχεδιάζεται το τρίτο τείχος που ολοκληρώθηκε από την εποχή των Ζαριζοτών (41-44 μ.Χ.) μέχρι το 67-69 μ.Χ.

Το τρίτο αυτό τείχος διέταξε τον χώρο, αρχίζοντας από τον πάγκο του Ιαπικού (τη σημερινή πύλη της Γιάφας), προχωρούσε προς ΒΔ και στη συνέχεια ΒΑ και Ν, ορίζοντας μια νέα τεράστια έσση, ατελείωτη μέχρι τότε, η οποία διπλασίαζε την έκταση του μέχρι τότε μέγθους της Ιερουσαλήμ. Αντιθέτως, ο Γολγοθάς και ο Τάφος του Χριστού βρίσκονται τώρα εντός του νέου τειχιωμένου τμήματος της πόλης, ουσιαστική πραγματικότητα που περιγράφουν ορθά ο Ιούλιος και ο Μάξιμος.

Βέβαια, όλες αυτές οι θεοματικές κατασκευές σε τείχη και κτίρια της περιόδου των Ασμοναίων, του Ηρώδη και των Ζηλιωτών πρόκειται να καταστραφούν το 70 μ.Χ. από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Τίτο, ο οποίος υποπέθωσε την Ιερουσαλήμ, για να την ανοικοδομήσει μετά από 65 χρόνια ο Αδριανός. Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά και άλλα στοιχεία για τη μορφή της Αιώνιας Καπιτωλίνης, φαίνεται ότι οι θέσεις του Γολγοθά και του Τάφου, καλυμμένες από τον Αδριανό (βλ. γνωστές στους Χριστιανούς) με τον ναό της Αφροδίτης, βρίσκονται βόρεια του μεγαλύτερου ανοικτού και δημόσιου χώρου, της αγοράς (Forum) της πόλης, πραγματικά «εν μέσω πλατείας», όπως γράφει ο Μελίτων. Ο χώρος αυτός περιβαλλόταν από τέσσερις δρόμους και συνένιπτε με το σημερινό Μουχράτν που γειτνιάζει με το συγκρότημα του Παναγιού Ναού της Αναστάσεως.

Η μορφή της Ιερουσαλήμ (330-638 μ.Χ.) με τα χριστιανικά μνημεία, τα οποία «αποδομον» σταδιακά το ορθόδοξο σταδιακά το ορθόδοξο ρημοτομικό σίστημα.

Αναπαράσταση της σημερινής Παλιάς Πόλης των Ιεροσολύμων μέσα στα τείχη τον 16ον αιώνα μ.Χ. (τογκρική σχέψη).

Ιερουσαλήμ - Γολγοθάς. Αριστερά ο χώρος της πόλης την εποχή κατά την οποία κτισόταν ο Ναός της Αναστάσεως. Ο προσκυνητής τον Μπικντιώ (333 μ.Χ.) βλέπει αριστερά τον λόφο Γασηθ, με τον Γολγοθά (λατομείο - κήπο) στους πρόποδες του (εικόνα δεξιά), αλλά τα συνυπολογίζει ως «λόγιον» Γολγοθά. Εξ ου και η θεωρία του Γολγοθά ως «λόγιον».

Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΛΑΤΟΜΕΙΟΥ - ΚΗΠΟΥ ΤΟΥ ΓΟΛΓΟΘΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΤΑΥΡΩΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΑΦΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Αν το θέμα της αυθεντικότητας της θέσης των κορυφαίων προσκυνημάτων της Σταυρώσεως και της Ταφής έχει πλέον αποσημειωθεί, η τοπογραφία της εντύπως δεν μπορεί να αναπαρισταθεί στην πληρότητά της, παρά ενδεικτικά και σε ορισμένα μόνο σημεία. Τούτο, άλλωστε, είναι αναμ-

νώμενο μετά τις διαδοχικές αλλαγές που επέστη ο χώρος στην ιστορική του διαδρομή.

Μελετώντας τα αρχαιολογικά δεδομένα, που ήρθαν στο φως χάρη στις ανασκαφές της Kathleen Kenyon (δεκαετίες 1960 και 1970) στην περιοχή του Muristan κοντά στον Ναό της Αναστάσεως, της Ute Lux στην εξοχή του Αντιφωτή και του V. Corbo στον ίδιο τον Ναό της Αναστάσεως, αποκτούμε μια σφαιρικότερη εικόνα. Τα ανασκαφικά δεδομένα παρουσιάζουν, ανάμεσα σε άλλα ευρήματα, εντυπωσιακά λαξευμένους ή σκατεργαστους σφαιρικούς λίθους σε διάφορα σημεία της περιοχής, από τους οποίους φαίνεται καθαρά ότι σε μια προγενέστερη φάση της υπήρξε λατομείο, χρονολογημένο στην Εποχή του Σιδήρου II, δηλαδή στον 7ο αιώνα π.Χ.

Χωρίς άλλες πληροφορίες για την αρχαιολογία της θέσης εκάζεται ότι το λατομείο εξακολούθησε να υπάρχει μέχρι τον 1ο αιώνα π.Χ., σύμφωνα με την άποψη του V. Corbo, οπότε μετατράπηκε σε κήπο με καλλιεργητές δημητριακών και οπωροφόρων δένδρων (σικκιών, ελιών, χαρουπιών κλπ.). Άλλες υποθέσεις θεωρούν ότι η περιοχή κατοικήθηκε μέχρι την αιχμαλωσία της Βαβυλώνας και την καταστροφή της Ιερουσαλήμ

Τοπογραφικό Λατομείου - Κήπου

Τοπογραφικό διάγραμμα του λατομείου - κήπου, τον μεταγενέστερον Γολγοθά. Σημειώνονται οι τέσσερις ταφοί που εντοπίζονται στον χώρο και επίσης μερικά θραύσματα αγγείων του 7ου αιώνα π.Χ., που χρονολογούν το λατομείο.

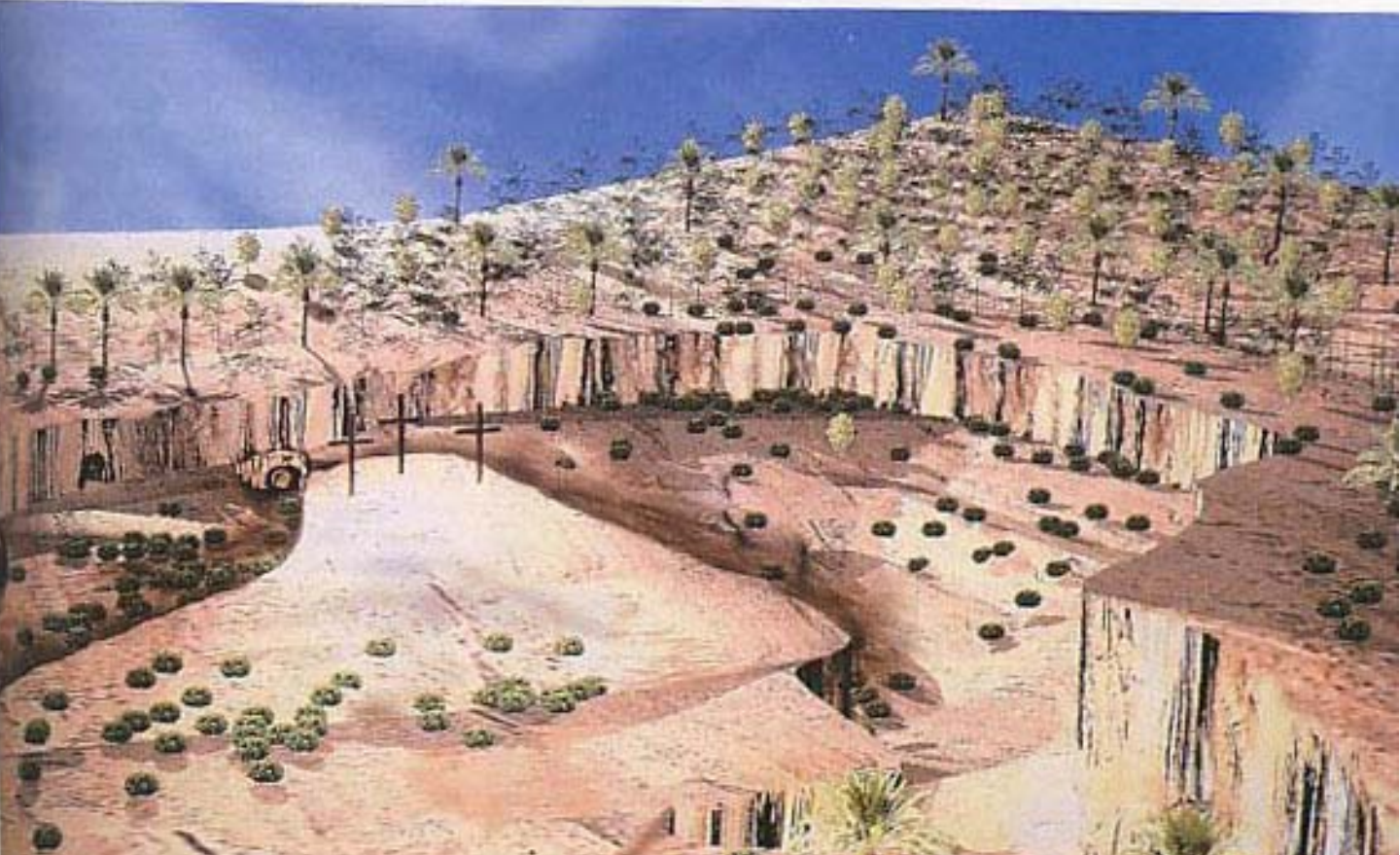

Αναπαράσταση του λατομείου - κητον από τον λόφο Γαρήβ με το τείχος της Ιερουσαλήμ στο βάθος (Ασβάζ-Αιφάντζης).

(586 π.Χ.), στηριζόμενες στα εγρήματα της κεραμικής αυτής της περιόδου. Στον κρίσιμο, πάντως, χρόνο που μας ενδιαφέρει εδώ για την ιστορία των βυβλικών γεγονότων φαίνεται ότι η περιοχή του Γολγοθά ήταν κήπος και ταυτόχρονα ταφική περιοχή, όπου είχαν λαξευθεί τάφοι, σύμφωνα με την φησιστική παράδοση, σε διαφορετικά σημεία του ε-

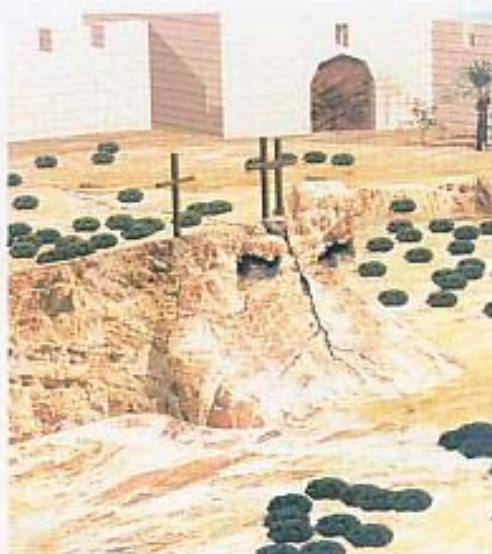
γκαταλείπόμενου πλέον λατομείου. Τέσσερις τάφοι τουλάχιστον έχουν εντοπισθεί, χρονολογημένοι στην εποχή του Χριστού: ο ένας βρίσκεται στη δυτική πλευρά της Ροτόντας και θεωρείται ότι είναι ο τάφος του Ιωσήφ από την Αρμαβκία. Ένας δεύτερος, μεγαλύτερος, ανακαλύφθηκε κάτω από τη σημερινή Ιερή Αυλή, ο οποίος λαξεύθηκε αργό-

Αναπαράσταση του Γολγοθά και τον λόφο Γαρήβ με το λατομείο - κητό ενδιαίτημα (Ασβάζ-Αιφάντζης), ιδιομάνα από το πλησίον εντοπισμένο τείχος της πόλης.

Αναπαράσταση (επάνω) του σημείου της Στανρωσείας με σημειωμένα κοιλωμάτα, τα οποία δημιουργήσαν με τη μορφή του βράχου την ενταποση κρανίου. Σήμερα σώζεται ένα κοιλωμα (κάτω), το λεγόμενο «Σπήλιον του Αδάμ», στην πίσω πλευρά του Γολγοθά.

τερά και μετατράπηκε σε κινωτόν (της Αγίας Ελένης) κατά τους χρόνους του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Τέλος, ένας τετκός είχε εντοπισθεί από τον C. Schlick και τον D. Bahat, κάτω από την εκκλησία των Κοπρών, ΒΑ του Ναού της Αναστάσεως.

Ο τέταρτος και σημαντικότερος είναι ο Τάφος του Ιησού, ο οποίος ανήκε στον επονημαζόμενον Ιωσήφ από την Αρμαθαία, σύμφωνα με τις πληροφορίες των Αποστόλων (Ιω. 19: 38-41, Λουκά, 23: 50-53, Ματθ. 27: 57-61 και Μάρκ. 1Ε' 43). Ο Τάφος αυτός, λαξευμένος σε τμήμα βράχου του λατομείου, συνίσταται ότι είχε τη μορφή αγκυρολόιου, δηλαδή ενός κοιλωμάτος μέσα στον βράχο με τοξοειδές άνοιγμα. Ήταν προορισμένος να διχθεί έναν μόνο νεκρό και διαμορφώνεται σε ορθογώνιο χώρο. Το θρανίο όπου τοποθετείται ο νεκρός βρίζεται δεξιά, ενώ αριστερά εντοπίζεται η είσοδος με τον υπόλοιπο χώρο διακρίνεται τον νεκρικό θαλάμιο. Αυτός ο τύπος τάφου διαφέρει από τους άλλους τρεις που ανακαλύφθηκαν στην ίδια περιοχή. Οι τελευταίοι ανήκουν στον λεγόμενο τύπο τάφου Kokh (πληθ. Kokhim), δηλαδή διαθέτουν περισσότερα από ένα κοιλωμάτα. Πρόκειται για απλά λαξευμένα στον βράχο κοιλωμάτα, όπου στο καθένα τοποθετείται ένας νεκρός. Συνήθως τα κοιλωμάτα αυτά είναι τρία σε παράλληλη θέση

και μπροστά τους υπάρχει ο προθάλαμος για το νεκροδελνι με έδρανα για τους επισκέπτες.

Μπορούμε, επομένως, να φαντασθούμε την τοποθεσία του Γολγοθά και του Τάφου ως έναν εκτεταμένο χώρο με εξάρσεις και βαθίσματα στο φυσικό πέτρωμα, διαφόρου σχήματος, βάθους και όρους, που προέκυψε από την εξόρυξη του λατομείου λιθίνου υλικού. Το μεγαλύτερο διαστασιωμένο βάθος στην περιοχή (στο σημείο εγγραφής του Τιμίου Σταυρού - παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης) είναι 9,52 μ. από το σημειωμένο δαπέδο (0,00 μ.) του Ναού της Αναστάσεως. Το μικρότερο βάθισμα εντοπίσθηκε στα 2,12 μ. αντιστοιχεί, ενώ ο μέσος όρος από το σημείο μηδέν (0,00 μ.) κυμαίλει μεταξύ των 6,00 και 7,50 μ. Σε μισκό από αυτά τα βαθίσματα-εξάρσεις ή τα «μέγροια» του φυσικού πετρώματος πρέπει να είχαν λαξευθεί οι τάφοι που εντοπίσθηκαν με τις αρχαιολογικές έρευνες.

Αυτή η διαμορφωμένη ανώμαλη επιφάνεια του λατομείου, το οποίο έπρεπε να ήταν σε χρήση μέχρι τον 1ο αιώνα π.Χ. κατά τον Corbo, δέχθηκε στη συνέχεια, όπως ήδη σημειώθηκε, μια διττή λειτουργία: εκείνη του κηπου και του νεκροταφείου. Πολλά από τα βαθίσματα του καλύφθηκαν με γύμα σε ορισμένα τμήματα για την καλύτερη διατήρηση των οστέων και αγκυροφόρων δένδρων, ενώ σε άλλα, όπου οι παρείς (=μέγροια) του πετρώματος ήταν κατάλληλες, λαξεύθηκαν τάφοι. Αυτή η ιδιομορμία του χώρου μπορεί ίσως να εξηγηθεί τη διάταξη και την ανάπτυξη των οικοδομικών έργων τα οποία θα δημιουργηθούν τόσο στην εποχή του Αδριανού (135 μ.Χ.), όσο και στην εποχή του Κωνσταντίνου (325/6-335/6 μ.Χ.).

Σε αυτό, λοιπόν, το λατομείο - νεκροταφείο-κηπο εντοπίζονται ο Γολγοθάς, όπου θα πραγματοποιηθεί το γεγονός της Σταυρώσεως, και ο νεκρικός τάφος του Ιωσήφ από την Αρμαθαία, στον οποίον θα ενταπισθεί το αστόγιο της Μαρίας Παρθενικής ο νεκρός του Θεοσθένεστον. Τα δύο αυτά κορυφαία χωρικά σημεία του Θείου Παθούς δεν απέχουν περισσότερο από 40 μ. το ένα από το άλλο. Ο Τάφος βρίσκεται χαμηλότερα από το σημείο της Σταυρώσεως κατά 4,50 μ. στη σημειωμένη θέση, όπως και ολοκληρωσ σχεδόν ο Ναός της Αναστάσεως σήμερα (εκτός από τον αόριτο χαμηλότερο χώρο της εγγραφής του Τιμίου Σταυρού). Αυτό υποδεικνύει επίσης τη μορφή και τη συγγένεια που πρέπει να είχαν τα δύο αυτά σημεία στον κήπο-νεκροταφείο κατά τη στιγμή του μεγάλου γεγονότος της Σταυρώσεως. Στο επίπλο του φυσικού πετρώματος και σε μία απ' αυτές τις παρείς θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε η Σταυρώση. Η παρεία αυτή, πιθανώς από τη λαξευση να είχε αποκτήσει ή να φαινόταν ως μορφή κρηπίου (κρηπίδιομορφη), εξ ου και η περιγραφή των Εισεργελιστών για τον Γολγοθά ως «κρηπίον τόπον». Αυτό το σημαντικό και σε άλλα παρόμοια λαξευμένα σημεία της Παλαιστίνης και άλλων περιοχών.

Ο ΓΟΛΓΟΘΑΣ ΩΣ ΛΟΦΟΣ

Από τα μέχρι τώρα τοπογραφικά δεδομένα των ανασκαφών δεν προκύπτει η υπάρχουσα περιγραφή ότι ο Γολγοθάς ήταν λόφος. Οι αριστουργία τον ανακινούν συνήθως ως μικρό, συμβολικό ή πραγματικό, λοφο, ενώ σε ομάδες και σε άλλα κείμενα, θεολόγων και μη, ο τόπος του Μαρτυρίου πηγαίνει ανήφορο -συνβολικό και τοπογραφικό- και είναι ένας λόφος επάνω στον οποίο στήνονται ο Σταυρός των ληπτών και του Νεζαρωπίου. Ωστόσο, από τις περιγραφές των γραπτών πηγών των Αποστόλων δεν συνιέται κάτι τέτοιο. Ούτε, όμως, και λογικά μπορούσε να συμβαίνει, αν λάβουμε υπόψη μας τις άλλες διακεκριμένες σχετικές πληροφορίες, ότι δηλαδή ο Γολγοθάς ήταν κοντά στον Τάφο, ο οποίος βρισκόταν μέσα σε πρώην λατρητήριο και τώρα κήφο (μπορούσε να βρισκείται λόφος μόνο σε λατρηρίου). Τέλος, το πλέον ασφαλιστικό με τη λογική σχέση μιας πόλης θα ήταν, εάν ο Γολγοθάς, ως λόφος, βρισκόταν έξω και κοντά στο πύργος της Ιερουσαλήμ. Μπορεί κανείς να δεχθεί ίσως όπλα ή κοντά σε οργανωμένο τείχος, από όπου οι εχθροί, σε καιρό πολιορκίας, θα μπορούσαν να πληθύνουν με ενδεχόμενα τους πολιορκούμενους.

Η αιτία αυτής της λανθασμένης εικόνας, που προδόθηκε επιταχυντικά μέσα στους αιώνες και εξακολουθεί να κυριαρχεί, αποδίδεται στην περιγραφή ενός από τους πρώτους προσκεκλημένους του 4ου αιώνα μ.Χ., του ανωνύμου προσκεκλημένου του Βουβαίου (Βοηθητικό Γολγοθίας, 333 μ.Χ.), ο οποίος χαρακτηρίζει τον Γολγοθά ως *monticulus* (βουνάκι). Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δικαιολογηθεί τον χαρακτηρισμό του ως λοφίσκου (ίσως βρισκόμενα στη γειτνιάζουσα τοπογραφική σχέση του Γολγοθά με την περιοχή του Γαθίβ, η οποία, όπως αναφέρει ο προσήτης Ιερμίας, ήταν λοφώδης: «Και σφαιρίον διαμετρήσεως θέλει εξέλθῃ ἐπὶ σέπτι-πτι απῆς ἐπὶ τον λόφον Γαθίβ (Gateb) και θέλει πρώληθῃ ὡς Γαθῶν» (31:39).

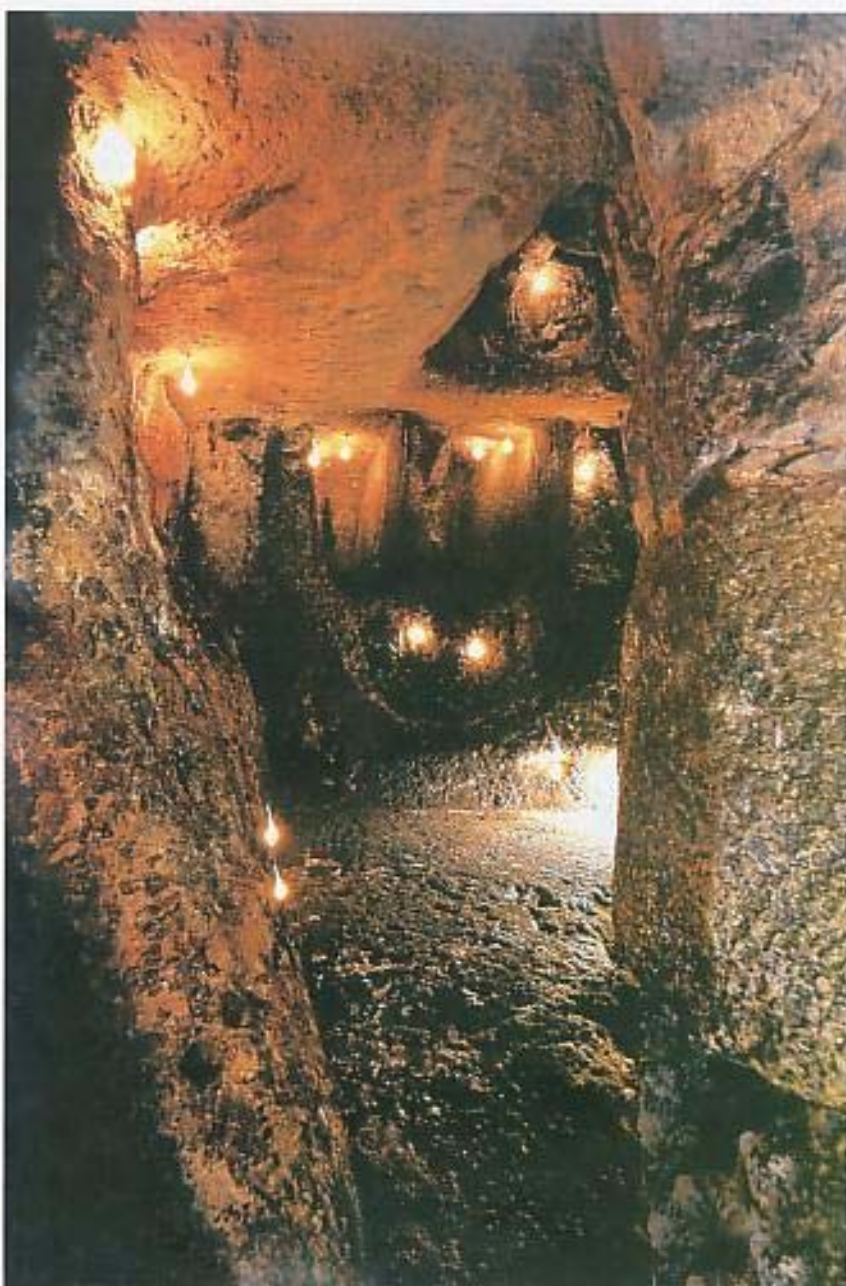
ΤΑ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΕΠΙ ΕΠΟΧΗΣ ΑΔΡΙΑΝΟΥ (135-325 μ.Χ.)

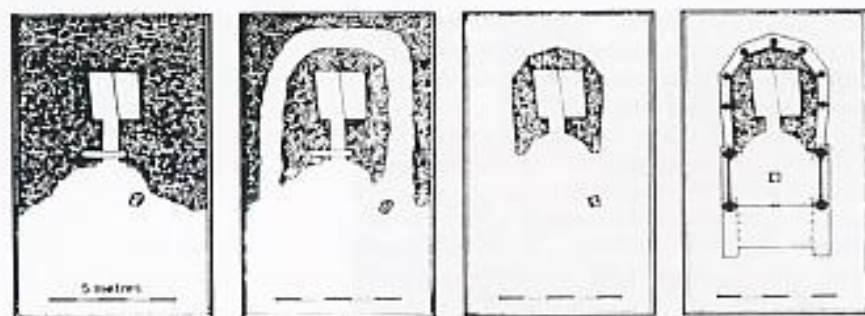
Εν τη συγκεκριμένη περιοχή της Σταυρώσεως απῆς Τάφου του Ιησού, κατά την περίοδο που αποτελείται αστική πλέον περιοχή -εντός των τειχών- ανέχομε πληροφορίες μέχρι το 135 μ.Χ., όταν ο Αδριανός θα κτίσει τον ειδωλολατρικό ναό της Αφροδίτης. Η απόφαση του Αδριανού φαίνεται ότι είχε πολιτική σημασία, καθώς επιχειρούσε να ανακουφίσει τη συμβολική σημασία της θέσης για τους Χριστιανούς. Τα ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι η θέση όπου στη συνέχεια χυροδοτήθηκε ο ναός της Αφροδίτης υπήρξε ενεργός χώρος λατρείας και τιμής των πρώτων Χριστιανών, ανήσαν, ωστόσο, μόνο οι Εβραίοι-Χριστιανοί (οι οποίοι άλλωστε εδωκόθησαν από τα Ιεροσόλυμα να επιχειρήσουν αναστροφή να επανέλθουν), αλλά και Χριστιανοί άλλων εθνότητων (και ασπι-

λώς πολλοί ελληνοφωνείς της ιεροσολιμητικής παροικίας), οι οποίοι, μετά την εκδίωξη των Εβραίων, συνέχισαν να μένουν στην πόλη και να συγκεντρώνονταν στον τόπο του Μαρτυρίου.

Η επιχωματώση που πραγματοποιήθηκε ο Αδριανός, και στη συνέχεια η διαμόρφωση του χώρου επί Κωνσταντίνου (το 325-335 μ.Χ.) στην περιοχή του Γολγοθά, φαίνεται ότι κάλυψαν την κοιλότητα - «Σπήλαιο του Αδάμ», το οποίο ήθελε στο φως σχετικά πρόσφατα. Ο Ισπανός αρχαιολόγος F. Díez, εξετάζοντας τα εγρήματα της ανατολικής πλευράς του Γολγοθά όπου βρισκείται το αναμενόμενο στις πηγές «Σπήλαιο του Αδάμ», αποφασίζεται ότι η λειτουργία της Χριστιανικής Κοινότητας της Ιερουσαλήμ στον χώρο της Σταυρώσεως αρχίζει ήδη από τον 1ο αιώνα μ.Χ. Η αναμενόμενη και

Ο Ναός της Αναστάσεως Παύλου. Ο τάφος του Ιωσήφ εν Αρμαθαίας πίσω από το Ιερο Κορβενέλιο, φωτοσπινόμενος.

Ο Ναός της Αναστάσεως.
Αποδοχιστές φασίες διαμόρφωσης του λαξευμένου Τάφου του Ιησού, με απολαξένταξ υπό τον βράχο κατά Kruger.

λόγηση - απήλαιο μέσα στην παρειά του βράχου θα έπρεπε να χρησιμοποιεί αγκυράς ως τάφος, όπως και οι άλλες παρόμοιες και διάσπαρτες μέσα στο λατομείο. Μετά όμως τη Σταυρώση, μετατράπηκε σε λατρευτικό χώρο-παρεκκλήσιο. Η κεραιική και τα ίχνη κωνοκρήτων, τσιμέντων και μαρμαρονομίας στο δάπεδο σε διάφορα χρώματα (κόκκινο, σερπιά, κίτρινο, πράσινο, άσπρος και λευκό) ως ταινίες διακοσμητικές, δείχνουν ότι η κοιλότητα είχε διαμορφωθεί σε χώρο με λειτουργία λατρευτική και όχι πλέον ταφική. Η διακοσμητική αυτή επέκταση φαίνεται ότι αποσκοπούσε επίσης στο να καλύψει σε ορισμένα σημεία τη σηματική ροπή, η οποία διαπερνά και έχει τέμνει τον βράχο του Γολγοθά σε δυο τμήματα, το βόρειο και το νότιο. Την ίδια ροπή θα συναντήσουμε έντονη και εντυπωσιακή τόσο στη δυτική πλευρά του βράχου του Γολγοθά (σημερινό παρεκκλήσιο του Αδάμ), όσο και στην επιράνεια του σημείου της Σταυρώσεως,

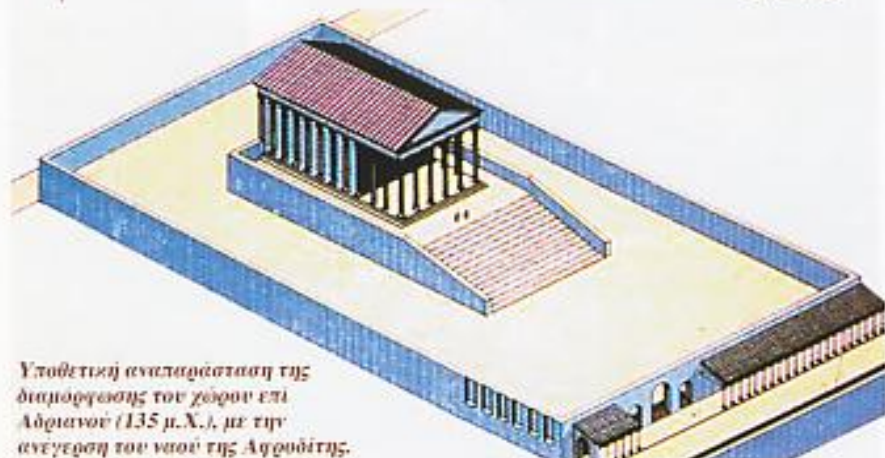
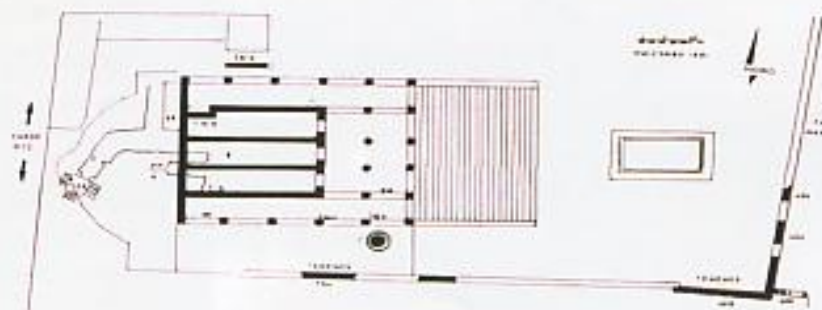
όπως αποκαλύφθηκε μετά την σφραγισή των πλάκων το 1987 σε όλη της τη δομητική μεγέλωσή της.

Εάν τα στοιχεία και η ερμηνεία του F. Diez γίνουν αποδεκτά - καθώς ο λόγος του δεν στερείται πειστικότητας -, τότε είναι λογικό να υπήρχε στην αρχή -μετά δηλαδή τη Σταυρώση- στον χώρο του Φοιτητού Βράχου, και μάλιστα σε υπόγειο απήλαιο-κοιλότητα (πρώην τάφο), χώρος για τη τιμή και τη λατρεία του Θεανθρώπου. Ο χώρος αυτός πρέπει να ήταν σε χρήση μέχρι το 135 μ.Χ. οπότε καλύφθηκε μέσα στα «μιάζα» και την πλατφόρμα που κατασκεύασε ο Αδριανός για τον ναό της Αφροδίτης. Όταν πάλι ο Κωνσταντίνος ο Μέγας με την Αγία Ελένη απομείζωναν τον ειδωλόλατρικό αυτό ερμα -προσχωστές και χριστιανοφιλώντας- ότι το Σπήλαιο δεν έγινε αντίλητο να παρέμεινε επιχωρητισμένο και άγνωστο στους Βυζαντινούς, οι οποίοι διαμόρφωσαν το Προσκήνιο του Γολγοθά και έκτισαν τη Βασιλική, τα αίθρια και τη Ροτόντα, χωρίς να επάρβουν στον λατρευτικό αυτόν, κλειστό πλέον, χώρο. Σοφιστεί μόνο η βραχική παράδοση για τον Τάφο του Αδάμ, κάτω από το σημείο της Σταυρώσεως, το οποίο μολονότι συνάδησε μνημονιακά με το ανασημασμέν κοιλότητα, λόγω άγνοιας μεταφέρθηκε στη δυτική πλευρά του βράχου, όπου βρισκόταν σήμερα το παρεκκλήσιο του Αδάμ.

Η ΠΡΩΤΗ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ (326-336 μ.Χ.)

Η γνώση μας για την πρώτη και μεγαλύτερη έκταση και λαμπρότητα οικοδομική φάση του Πενήντου Ναού της Αναστάσεως στην εποχή του Κωνσταντίνου (325/6-335/6 μ.Χ.) στηρίζεται τόσο σε γραπτές πηγές, όσο και στα αρχαιολογικά ευρήματα που ήλθαν στο φως από εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες.

Το έννομα για την ίδια να ανεγέρθει μεγάλο κρηπίδης ναός στη θέση του Μαρτυρίου και της Κρηπίδας του Θεανθρώπου φαίνεται ότι δόθηκε το Ιούλιο/Ιούλιο του 325 στην Α' Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας. Εκεί ο επίσκοπος Ιεροσολύμων Μωσάριος (314-333 μ.Χ.) υπέβαλε την ίδια στο Μεγάλο Κωνσταντίνο να καταβληθεί ο ειδικός λατρευτικός ναός της Αφροδίτης, κάτω από τον οποίον είχαν ταφεί ο Γολγοθάς και ο Τάφος του Ιησού. Το αίτημα του Μωσάριου έγινε αποδεκτό, όπως αναφέρει ο Ευσέβιος (V.C. 3, 28), και αμέσως άρχισαν ανασκαφές, τις οποίες φαίνεται ότι παρακολούθησε η βασισμένη Αγία Ελένη, ήδη βαπτισμένη Χριστιανή. Ο Ευσέβιος (V.C. 3, 26) δε φείδεται εντυπωσιακών απορριπτικών φράσεων για τους «δυσσεβείς άνδρες... δαιμόνων γένους οι οποίοι «σποδὴν ἔβλετο αὐτοῖς καὶ λήθη παρεδῶντα το θεσπίσιον... της αθηνασίας μνήμη...» όσο και αποθεωσιών για τον αυτοκράτορα, ο οποίος τώρα «...μόνος εἰς τὸ παρβασιλεί θεῶ φ

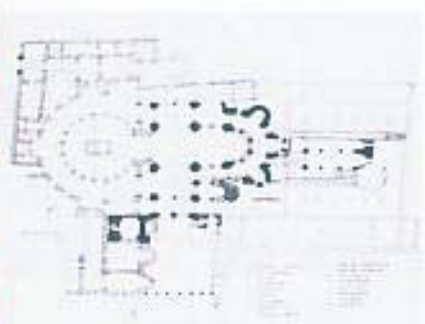
Υποθετική αναπαράσταση της διαμόρφωσης του χώρου επί Αδριανού (135 μ.Χ.), με την ανέγερση του ναού της Αφροδίτης.

λης... πνεύματι γων κάτοχος θείο χάρον αυτόν τ-
 ζεινον τον διδηλωμένον, πάσις σε καθαρίσις υ-
 λιας εγκλιον επιβουλιαις κατακαυθήσεται... καθαί-
 ρεσθαι προσιτάται...». Δίνεται, επομένως, η εντο-
 λή να καθαρευθούν και να διαλυθούν «τα της πλά-
 νης οικοδομήματα» μαζί με τα ξύσινα και τους ε-
 δολολατρικούς διαίμονες. Στην περιγραφή του Ευ-
 σεβίου, πέρα από τον ερωμαστικό χαρακτήρα
 της επιχείρησης για την αποκόλιψη του τόπου του
 Μαρτυρίου, είναι ενδιαφέροντα η φράση «χάρον
 αυτόν εκείνον τον διδηλωμένον». Αποκαλύπτει,
 έτσι, ότι ο εντοπισμός του ασθεντικού σημείου της
 Σταυρώσεως και της Τιμής ήταν για τους Χρι-
 στιανούς του 326 μ.Χ. αναντίρρητο ακριβής και «δε-
 δηλωμένος», ώστε να σκέφτονται εκεί ακριβώς όπου
 υπήρχαν τα τεμάχια της Θεοσίας. Το ετοιμασμέ-
 νον εδώ, για να φανεί τόσο ανεπίστατη είναι
 άλλη προσπάθεια αμφισβήτησης της ασθεντικότη-
 τος του τόπου.

Τα ευρήματα της ανασκαφής περιγράφουν τό-
 σο ο Ευσέβιος, όσο και ο επίσκοπος Κωνσταντίνος
 στη «Κατήχηση» του (348-350 μ.Χ.). Ο πρώτος
 μιλά για το «σωτήριο άνδρον» (=Τάφος), ενώ ο
 Κωνσταντίνος είναι περισσότερο περιγραφικός και συ-
 φράζει Ουλίε για «μνήμα» το οποίο λαξεύθηκε σε
 σκληρά λίθον (13, 35). Κατά την Κωνσταντινεια
 οικοδομική φάση, ο λαξευμένος και με «σκληρή»
 διαμορφωμένος Τάφος υφίστατο την πρώτη επέμ-
 βση στην προσπάθεια των αρχιτεκτόνων του
 Κωνσταντίνου να σχεδιάσουν και να πραγματοποιή-
 σουν το νέο αρχιτεκτονικό μνημείο: τη λαξευ-
 μένη αυτή «σκληρή... πρό της θύρας του σωτηρίου
 ανήματος...» (14, 9) φαίνεται ότι την αφαιρούν,
 για να δημιουργήσουν μια νέα αρχιτεκτονική σύν-
 θεση μεταξύ του λαξευμένου στον φυσικό βράχο
 Τάφου και του κελύφους, το οποίο από εδώ και
 στο εξής θα τον περιβάλλει μέχρι σήμερα ως «Ιε-
 ρόν Κοιμητήριο».

Βέβαια, η ακριβής μορφή της πρώτης αυτής
 Κωνσταντινειακής διαμόρφωσης δεν μας είναι πλέον
 γνωστή. Ο M. Biddle προτείνει μια κυκλωτή δια-
 μόρφωση με επτά κίονες να περιβάλλουν τον λίθι-
 νο λαξευμένο Τάφο, ενώ δυο κίονες προς Α σημα-
 τίζουν είσοδο και προθάλαμο. Το ζήτημα είναι ότι
 οι αρχιτέκτονες του M. Κωνσταντίνου προχώρη-
 σαν σε δραματική επέμβαση γύρω από τον Τάφο, με
 πέντε κίονες που λιτόμησαν το σκάμα του φυσικού
 βράχου του παλαιού λατομείου γύρω από τον Τά-
 φο του Ιησού. Η μέχρι τώρα έρευνα θεωρεί σηματο-
 γής τη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά του. Επει-
 δό δημιούργησαν μια επίπεδη ελαφριά ολόγεια, ό-
 στε θα χαραχτεί στη συνέχεια η Ροτόντα με τον
 Τάφο πάντα εκείντορο.

Εάν παρατηρήσουμε με προσοχή τα δεδομένα
 αρχαιολογικών εργασιών γύρω και μέσα στον χώρο
 του Παναγίου Ναού της Αναστάσεως, ιδιαίτερα τα
 διακρούση στις επιμέρους περιοχές του, αποκα-
 λύπτει η ακριβής και ανώμαλη επιφάνεια
 τα παλιότερα λατομεία με εξάρσεις και ρυθί-
 σματα, τα οποία διαφοροποιούν μια έκταση 200 μ.

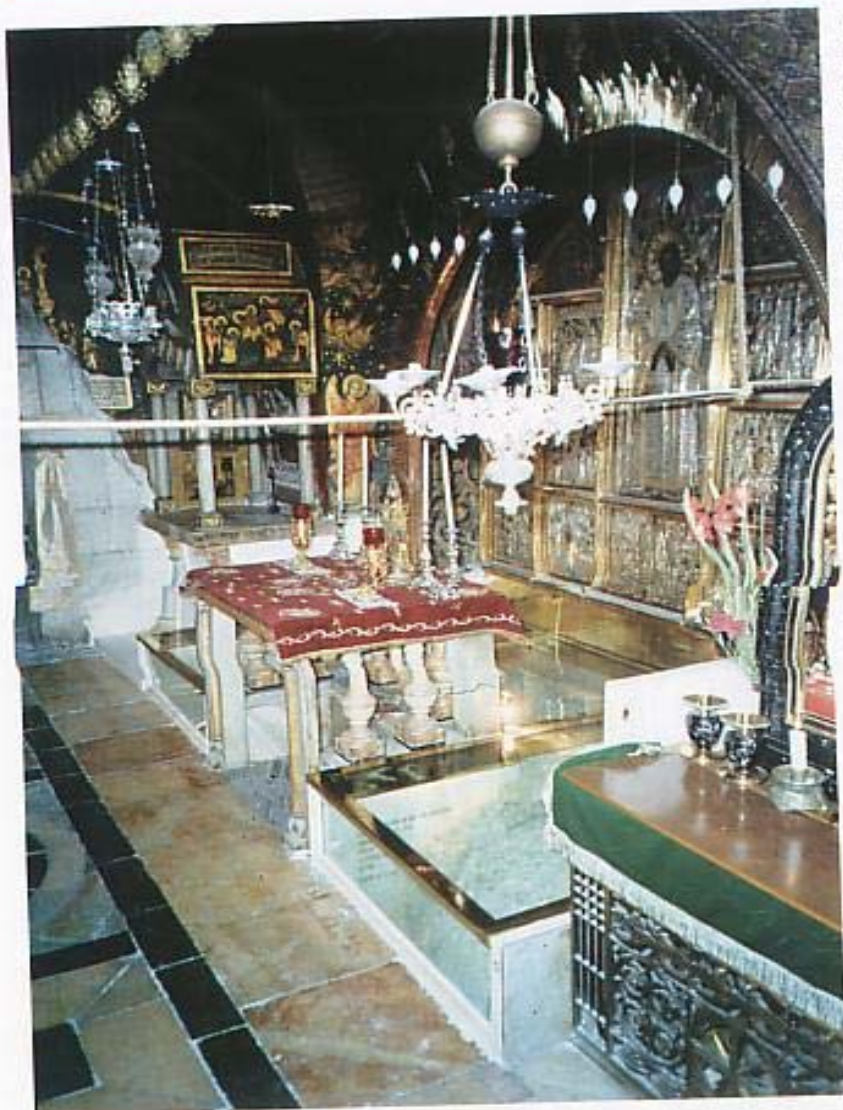
Αριστερά, η σημερινή μορφή του Ναού της Αναστάσεως με τις προσθήκες των
 σταυροφόρων (μυαύρα στην κατοχή δεξιά).

Η εκκλησία του Φρικτού Γολγοθά, Ναός Αναστάσεως. Ο χώρος της Σταυρώσεως το
 1987. Ο βράχος είναι καλυμμένος με απλές πιακές.

Η εκκλησία του Φρικτού Γολγοθά. Αντιστάσταση των πιακών με μεταλλικό σκελετό
 και κρυστάλλο, που αποκαλύπτει τον Φρικτό Βράχο, όπου στήθηκε ο Σταυρός.

Η εκκλησία του Φρικτού Γολγοθά. Γενική άποψη από τα πλάγια, μετά την τοποθέτηση του διαφανούς προστατευτικού καλύμματος.

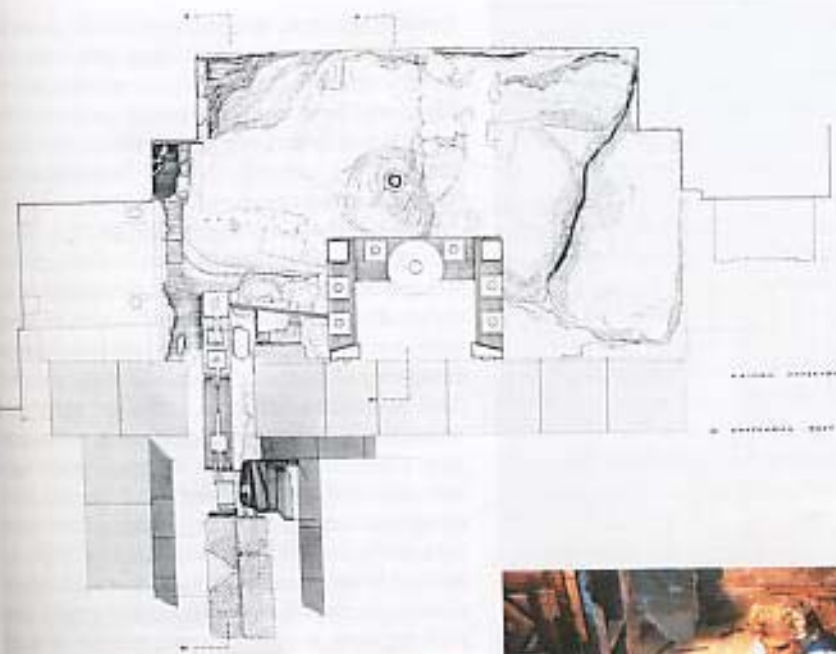
(από Β προς Ν) και 150 μ. (από Α προς Δ). Πιθανότατα, οι αρχιτέκτονες του Κωνσταντινίου δεν αμφισβήτησαν τον φυσικό βόρχο γηρού από τον Τάφο, για να διαφοροποιούν την καλύτερη μορφή της Ροτόντας. Πιθανόν μετά τις ανασκαφικές εργασίες και την απομάκρυνση των μη "καθαρών υλών" (Ευσέβιος, V.C. 3, 26) και των ερειπίων του Αδριανείου ναού της Αφροδίτης, με έπαιτη τον επίσκοπο Μαρζάριο, προσχώρησαν στη διαμόρφωσή του με πυλώνες τα δύο κορυφαία στοιχεία-τεμάχια του Θείου Πέδου, τον Τάφο και τον Γολγοθά. Ολόκληρη η περιοχή γνώρισε μια νέα αξιωματική αναδιοργάνωση, η οποία υλοποιήθηκε τη στάθμη του Τάφου (753,22 μ.) γύρω από τον Γολγοθά (759,32 μ.), δημιουργώντας το δάπεδο του Ναού, με ακόμη χαμηλότερη στάθμη στην περιοχή της είσοδου του Τιμίου Σταυρού (743,70 μ.). Η ανασκαφή έδωσε

στο βαθύτερο σημείο του παλαιού λατομείου. Μετά τις προκαταρκτικές εργασίες μετόπισε να εφορμοσθεί το σχέδιο ανέγερσης των αρχιτεκτονικών Ζηροφίου και Ευσεβίου.

Η εργασία άρχισε από τον Τάφο, τον οποίο ο Ευσέβιος (3, 33-39) θεωρεί το πρώτο και κορυφαίο μνημείο του όλου συγκροτήματος. Εδώ η «φιλοτιμία του βασιλέως» προέβλεπε τη λαμπρή διαμορφωσή του με εξαιρετικούς κίονες και με κάθε άλλο δυνατό διάκοσμο. Η πιθανή μορφή του πρώτου Κωνσταντινείου κελύφους αποδίδεται στο αντίστοιχο κάτοψη και όψη του M. Biddle, μαζί με πιθανές κατόψεις και τομές του ανθρακικού λαβημένου στον βόρχο Τάφου. Εάν συγκρίνουμε το λαβημένο και το πρώτο αρχιτεκτονικό κέλυφος του Τάφου (Α και Β) μπορούμε να εννοήσουμε τι όσα γράφει ο μετέπειτα επίσκοπος Ιεροσολύμων Κωνσταντίνος (348 μ.Χ.) στην «Κατήχησις» του (XV, 9), όπου έμμεσα αναφέρεται στον αρχιτέκτονα που φέρεται ότι αφιέρωσε μεγάλο μέρος του φυσικού βόρχου και το στεγαστικό του προθάλαμο, για να διαμορφώσει τον Τάφο αρχιτεκτονικά με κωνοειδή «σολύφους» και «πρόσθια με δύο κίονες στην ανατολική πλευρά. Από τον αρχαίο λίθινο όγκο του έμεινε μόνο όσο ήταν ανεργαστο γρά να σκεπεί τον εσωτερικό του γήκο. Έτσι, το όλο σκέπασμα πλέον ναόσχημη επένδυση με ζωική στήλη, προθάλαμο και εσωτερικό ταμείο γήκο.

Ο Ευσέβιος δεν αναφέρει άλλη αρχιτεκτονική κατασκευή στο σημείο αυτό και προσφέρει στην περιγραφή ανατολικά, όπου διαμορφώνεται «καθαρόν αίδιον», «γήκος ποιμενικής», περιβαλλόμενος με στοίξ στις τρεις πλευρές και επιστραφέντος και διακοσμημένου με «λαμπρόν λίθον». Η Κωνσταντινική Βασιλεία, «έργον εξήσιον», είναι πανήρμη με μεγάλες δικαιοσύες και επενδεδυμένη με ποικίλα μέγαρα εσωτερικά. Η εξωτερική τοχοδομία ήταν από «ξυστόν λίθον» με τόσο ανδρούς αρμούς και επιξεργασία, όμοια σε ομορφιά και λαμπρότητα με μαρμαρίνη πρόσοψη. Τη στήλη κάλυπτε «μολύβδον ύλη», που προστατεύετο με μνημείο από τη βροχή. Η οροφή εσωτερικά ήταν διαμορφωμένη «γλυφαίς φατωμάτων» σε όλη της την έκταση, με φωτόμετρα επιχρισμένη «χρυσώ τε διασει», τα οποία διαδεχόμενα το ένα το άλλο δημιουργούσαν την ειδική «μεγάλον πέλανος» και ματιστού, καθώς το φως σπινθηροβολούσε επάνω τους και έκανε «τον πάντα νέον» να λάμπει. Στη συνέχεια, ο Ευσέβιος περιγράφει τις διπλές στοίξ που δημιουργούν τα πλάγια κλίτη της Βασιλικής που είχαν και αυτά την οροφή «χρυσώ πεποικιλμένην», ενώ τα υποκείμενα των εξωτερικών κλιτών ήταν ποσοί διακοσμημένοι.

Τρεις πύλες στην ανατολική της πλευρά δέχονταν τα πλήρη των προσκυνητών, ενώ απέκλυαν τους, στη δυτική πλευρά, ήταν το σημαντικότερο σημείο όλων: το ημισφαίριο, στεγασμένο με 1 κίονες (όσοι και σε Αποστολικά), κοσμημένοι στην κορυφή με κρητάρες «εξ αγέρων», «ανθή γα κλάσσων» του βασιλείου Κωνσταντινίου στο

Κόπηση του Γολγοθά μετά την απομάκρυνση των λίθινων πλακών. Διακρίνονται η σεισμική ρωγμή (βέβη) το σημείο όπου στηθήκε ο Σταυρός (αίτη), και διάφορα επίπεδα διαμόρφωσης του βράχου Προσκυνηματος αριστερά. Σχέδιο Λάββας-Μηροπούλου.

Εργασία επάνω στον βράχο του Γολγοθά (αριστερά). Η αποκαύση της μεγάλης σεισμικής ρωγμής στο ίδιο σημείο το 1987 φέρει στη μνήμη τη ρωγή του Μαρθαίου: «και η γη εσχίσθη και αι πέτραι ταχίσθησαν» (27,51).

θού του. Η περιγραφή του Ευσέβιου κλείνει με την σφαίρα του ανατολικού αιθρίου που περιβάλλεται επίσης με στήλες. Εδώ βρίσκονται και οι «αύλοι πύλων», οι οποίες συνίδεαν το όλο συγκροτήμα με την κεντρική λειοφόρο (Cardo), και «τα προπύλαια φιλοκάλλως ηκαρμένα», ώστε να καθίσταται δυνατή εις τους διαβάτες η «καταπληρωτή θία των ενδον ομομένων». Στην ίδια γενική περιγραφή επανέρχεται ο Ευσέβιος στο έργο του «De laudibus Constantini» (9, 16), όπου εξιστοεί το έργο της ανέγερσης του παρόντος ιερού συγκροτήματος.

από τις μέχρι στιγμής έρευνες. Νέες ανασκαφές υσιως διαφωτίζουν λεπτομερώστερα κάποια σημεία, το βασικό ωστόσο σχήμα και η έκταση της πρώτης οικοδομικής φάσης μπορεί να θεωρηθεί ότι περιέχονται στην κάτοψη των Gibson και Taylor και στην αναπαράστασή του όλου συγκροτήματος με μοκέτα από τον Biddle.

Το όλο συγκρότημα είχε και διατηρεί ως γενικό προσανατολισμό τον κατά μήκος άξονα από Α προς Δ. Η μνημειακή του είσοδος βρισκόταν ανα-

Ρωτόνα. Το Ιερό Κουβουκκίο στο κέντρο με τον τρούλο. Αρχιτέκτων ο Έλληνας Νικόλαος Κάλμας Κομνηνός, από τη Μυτιλήνη (1810).

Η ιστορική τεμαχίωση της πρώτης αυτής και λεπτομέρειες οικοδομικής φάσης του κορυφαίου χριστιανικού συγκροτήματος απασχόλησε πλειάδα γεννητών από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα. Μελέτη των μεταγενέστερων του Ευσέβιου πηγών και σύγχρονα δεδομένα επαληθεύουν, με μικρές αποκλίσεις ως προς την ακριβή διάσχιση των επιμέρους τμημάτων και τη ζωοσφύρητα ομομένων λιπαυγρών (π.χ. Βαυτιστήριο), την κάτοψη του Κωνσταντινίου αρχιτεκτονικού συνόλου. Βέβαια, υπάρχουν πολυαριθμίες προσδόπιτες ανακαταστάσεις του, από τις οποίες πολλές είναι ακραία εκδοτικές, ιδίως οι προτάσεις του προφρομένου αουα.

Οι σύγχρονες απεικονίσεις αποτυπώνουν τη σημαντική μελέτη και τη σύνθεση των ιστορικών πληροφοριών και των ανασκαφικών δεδομένων.

τοιακά, στην κεντρική λιωφόρο της Αιλίας Καπιτωλίας. Η επιδομία πολεοδομική φάση της Ιεροσολήμι (σχέδιο του αυτοκράτορα Αδριανού τον 135 μ.Χ.) δέχθηκε με τη χοροθέτηση του Κωνσταντινίου συγκροτήματος μια πρώτη αποξέλιξη από τη γεωμετρική κανονικότητα του καννάβου. Η κεντρική λιωφόρος με τη διπλή κλινοστοιχία να διατρέχει όλο της το μήκος διζότι "αφθείρεται" από τη μνημειακή διαμόρφωση της εισόδου του νεοαναγειρόμενου συγκροτήματος. Σηματοδοτείται, έτσι, μια πολεοδομική πρακτική, η οποία έχει εδώ την αρχή της, για να αποτελέσει στο εξής τον κανόνα χοροθέτησης των θρησκευτικών μνημείων στις υπάρχουσες "επιδομίες", αλλά και νέες, πόλεις ή οικισμούς της Χριστιανικής Περιόδου. Ο πύργος αυτής της κρήνης ενυπόκειται στην έννοια του «αερού ή αγίου χώρου» που αναδεικνύεται σε νόο, καθίστατο και επιβλητικό στοιχείο πολεοδομικής σύνθεσης, χωρίς υποστήριξη ή συγκράτησή του με προϊσχύοντα ογκωτικά σχήματα, οργανογράμματα ή ιδεογράμματα.

Σε ό,τι αφορά τον Ναό της Αναστάσεως, όπως αναφέρει η Εγχειρία το 384 μ.Χ. («Itineraria» 43, 7), ο προσανανητής εισερχοταν μέσα από τρεις θύρες του εξωτερικού περιβάλλοντος σ' ένα ευρύ αίθριο με

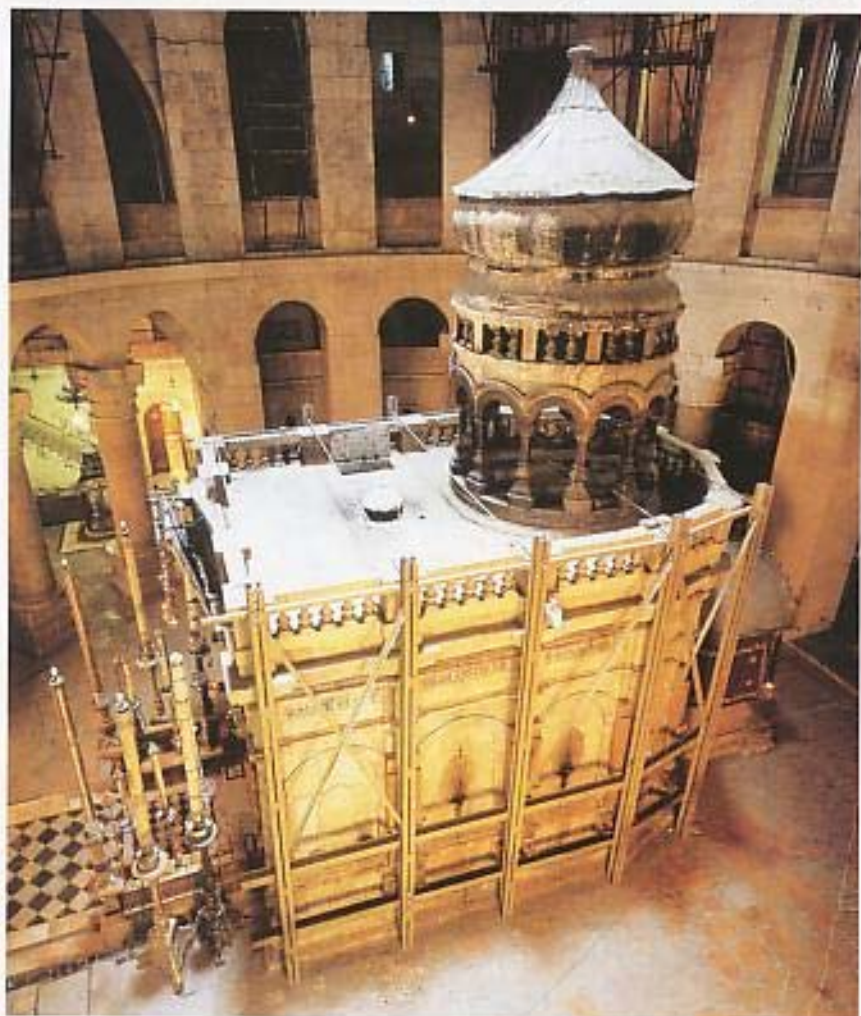
κλινοστοιχίες στις τρεις πλευρές του (Ν. Α και Β το οποίο, με τρεις επίσης θύρες στην απέναντη πλευρά, οδηγούσε στο εσωτερικό της πεντάκλιτης Βασιλικής. Ίσως των δύο από τις τρεις αυτές θύρες εντοπίσθηκαν μέσα στα σημερινά οικοδομήματα της περιοχής (στο ζαχαροπλαστείο «Zalafinos» και στο ρωμικό κτήριο).

Η Βασιλική είχε διαστάσεις 58,50 μ. μήκος και 40,50 μ. πλάτος, με το μεσοίο κλίτος υπερωφισμένο και φρεσζόμενο με σιφια πλετριζών παρθύρων και σημαντικά πλατύτερο από τα διπλά πλάγια κλίτη. Δύο σιφιας πεσσών και κίωνων δεξιά και αριστερά του κεντρικού κλίτους έφεραν τη δοκλινη μεσοία και τις απλές πλάγιες στέγες των τεσσάρων κλιτών. Ο σιφιλοβάτης της κλινοστοιχίας, μεταξύ του κεντρικού και του βόρειου πύργου του κλίτους, βρέθηκε στο σημερινό αρχαιολογικό παρεκκλήσιο του Αγίου Βασίλειου, ενώ η δυτική του προέκταση εντοπίζεται στο παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης. Ο νότιος τοίχος του ίδιου παρεκκλησίου πρέπει να είναι ο σιφιλοβάτης της κλινοστοιχίας που χωρίζει το κεντρικό από το νότιο μεσοίο κλίτος. Η δυτική προέκταση αυτού του σιφιλοβάτη είναι ορατή σήμερα στην ανατολική πλευρά του βράχου του Γολγοθά, με τον σιφιλοβάτη επίσης της κλινοστοιχίας που βρισκόταν μεταξύ των δύο νότιων πλετριζών κλιτών. Εχουμε, έτσι, αρκετά τμήματα των θεμελίων της Κωνσταντινικής Βασιλικής, στην οικοδόμησή της οποιεσδήποτε φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν πολλοί δόμοι της Αδριανικής κατασκευής του τεχνητού επιπέδου.

Η διαμόρφωση των επιπέδων του προσέλατο από την κεντρική λιωφόρο, του ανατολικού αιθρίου της Βασιλικής του Ιερού Βράχου, του δυτικού αιθρίου, του Τύρου με τη Ροτόντα και, τέλος του Σπυραίου της εύρεσης του Τιμίου Σταυρού με το παρεκκλήσιο της Αγίας Ελένης, είναι αρκετά σύνθετη και θα πρέπει να απασχόλησε έντονα τους αρχιτέκτονες του συγκροτήματος. Ιδιαίτερα η σχέση του Σπυραίου της εύρεσης και της Βασιλικής πρέπει να οδήγησε σε μια τολμηρή λύση: το επίπεδο της Βασιλικής να υψωθεί σημαντικά από το επίπεδο της κεντρικής λιωφόρου και αντίστοιχα από τη δυτική πλευρά της, όπου βρισκόταν το δεύτερο αίθριο, μεταξύ αυτής και του Τύρου. Τόσο το μερικό σε έκταση κλιμακοστάσιο, όπως απεικονίζεται στον χώρο της Μυθής, όσο και οι σοξόμενοι τοίχοι θεμελίωσης της Βασιλικής στην ανατολική πλευρά του βράχου του Γολγοθά, υποδεικνύουν ότι το δαπέδο της Βασιλικής έρχεται να είναι σε σημαντικό ύψος πάνω από το επίπεδο της κεντρικής λιωφόρου. Η λύση αυτή επέτρεψε την άντη πρόσβαση στο βαθύτερο τμήμα της εύρεσης του Τιμίου Σταυρού, το οποίο σφαλώς θα αποτελούσε χώρο προσκυνήματος και επομένως χρειαζόταν αναλογη διαμόρφωση του χώρου κάτω από το δαπέδο της Βασιλικής.

Αν οι μεταφορές και οι υποθέσεις αντίστοιχων στην πραγματικότητα της εποχής, τότε έχουμε ένα αρχιτεκτονικό σύνολο όπου ο όγκος της

Ροτόντα, Το Ιερό Κοινοβούλιο από ΒΑ.

Βασιλικής δέσποζε κυριαρχικά - καθώς η Ροτόντα αόλη δεν υπήρχε -, ενώ τόσο το σημείο της Σταυρώσεως όσο και της Τεφής υποτεύχονταν. Ο Γολγοθίας βρισκόταν σε μια θέση τουλάχιστον έκκεντη στη νοτιοδυτική της γωνία, σαν να συνιστούσε δεύτερο στοιχείο της όλης σύνθεσης. Πράγματι, από την πρώτη Κωνσταντινία φάνηται ότι, αρχιτεκτονικά τουλάχιστον, η προσοχή επικεντρώθηκε στο σημείο του ευχεθέντος χριστιανικού συμβόλου, του Σταυρού, επάνω στο οποίο θα υψωθεί το μνημειώδη αρχιτεκτόνημα που όλον ως αφιέρωμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Συνιστάτοια έμμετρη έκφραση εγνημοσύνης για τη νίκη του εναντίον του Μαξεντίου (312) και του Λικινίου (324) («εν τούτοις τω Σταυρώ νίκα»).

Ο Γολγοθίας, πάντως, παρέμεινε και αργότερα, σε μέγεθος ή μεγαλοπρέπεια, η *architettura minima* του όλου συγκροτήματος. Το γεγονός αυτό ίσως δεν είναι άσχετο με το επίθετο που τον συνοδεύει μέχρι σήμερα, «φρικτός». Ένας «φρικτός τόπος» δεν είναι δυνατόν να εξαιρεθεί αρχιτεκτονικά ή πλάσματικά. Παρέμεινε, έτσι, κομψοειδής προσοχή μέσα στον Άγιο Χίρο του Πέδου, αλλά στη γωνία και γερές ένταξη στους κύριους άξονες του όλου αρχιτεκτονικού συγκροτήματος σε όλες τις αποδομές του φάσει.

Το Ιερό Κουφονίκιο, Νεογoticός θάλαμος. Αξία ο Τάφος του Χριστού.

Ροτόντα, Προθάλαμος Ιερού Κουφονίκιου με την είσοδο στον Ταφόν.

Ως προς τη μορφή του χώρου της Ανόσταισος (Ροτόντας) στην πρώτη αυτή οικοδομική φάση, πρέπει να σημειωθεί ότι η Ροτόντα -το κεντρικό περιβλήμα γύρω από τον Τάφο- δεν αναφέρεται από τον Ευσέβιο (337 μ.Χ.), τον ανώνυμο προσωνυτή των Βορδύλλων (333 μ.Χ.) ή τον Κυριλλό (348 μ.Χ.) που περιγράφουν αυτή τη φάση. Αυτό σημαίνει ότι δεν πρέπει να είναι σύγχρονη, αλλά μεταγενέστερη από την Κωνσταντινεία Βασιλεία (εγκαινιάσθηκε τον Σεπτέμβριο του 335 μ.Χ., ίσως την ημέρα του Στανρού (14/9)).

Η πρώτη μνεία για τη Ροτόντα φαίνεται ότι γίνεται στο «Οδοιπορικό» της Εγερσίας (384 μ.Χ.), η οποία ομιλεί για τις εισόδους και τις εξόδους κατά τη διάρκεια των τελετών στον χώρο της Ανόσταισος. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι το δεύτερο σε όγκο και μνημειωτικότητα αρχιτεκτονικό της πρώτης οικοδομικής φάσης πρέπει να οικοδομήθηκε μετά τον θάνατο του Μεγάλου Κωνσταντίνου (337 μ.Χ.) και πριν από το «Οδοιπορικό» της Εγερσίας (384 μ.Χ.). Μια ακόμη αρχιτεκτονική ένδειξη αυτής της ύστερης ανέγερσης

της Ροτόντας είναι και η περιόληλη, όχι όμως ταυτόσημη αξονική τους σχέση.

Το Ιερό Συγκρότημα συμπλήρωναν το Βαπτιστήριο και τα βοηθητικά κτίσματα για τις ανεργικές πρακτικές χρήσεις της λειτουργίας του. Η χωροθέτηση του απασχόλησε τους ερευνητές, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες για την ανεντιόρη θέση του. Η πιθανότητα να βρισκόταν στη νότια πλευρά του συγκροτήματος, όπως και οι νεότερες, ανεργικές για τη λειτουργία του, ίσως είναι η ισχυρότερη. Βέβαια, πολλά άλλα σημεία και χώροι, που είτε αναφέρονται στις πηγές, είτε αποκαλύφθηκαν με έρευνες και σκαπασίες, δεν μπορούν να αναγνωρισθούν ή να εντοπισθούν, με βεβαιότητα ή ακριβεία, σε ένα αρχιτεκτονικό σύνολο με συνεχή ζωή, καταστροφές και φθορές ή αλλαγές κατοχών επί δικαυτίες αιώνων.

Οι έρευνες, κυρίως αρχαιολογικές, συμφωνούν επίσης με την έλλειψη γραπτών ειδήσεων για την αρχιτεκτονική διαμόρφωση του Γολγοθά και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτό το Προσκήνιο

Το Ιερό Κοινοβούλιο. Ο Τάφος του Χριστού.

Το Ιερό Κοινοβούλιο. Η είσοδος.

Αριστέρας: ο Μίγας Κωνσταντίνος στην Α' Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια. Μικρογραφία. Αξία: προτομή-αντίγραφο του Μ. Κωνσταντίνου, που βρέθηκε στο Κάστρο του Μπρετόν στην Αλβανία.

αγάθη χτίσμα στην επόμενη οικοδομημένη φάση του σιων, μετά την επιδρομή των Περσών και μιας ερημίας οι οποίες προημιτοποιήθηκαν ύπο προημενο και κατοπιη αυτιόαρχη Μόδε-

Στους σιωνες που θα απολοθέρουν, ο μνημο-ός τάος του Γολγοθά και του Τάφου του Χρι-ου θα αποτελέσει το πεδίο στο οποίο, μέου από τη αρχιτεκτονική, θα κατογραφεί η πολλαπλότη-η η αποκάλιση από τον αρχικό δογματικό άσο-η (ηγορίας του Ναζωραίου.

Το "τίσιες και μη εριών" υπηρέτ μια ανα-άση των πρώτων χριστιανικών χρόνων, ό-ου σιρήτες και οι αντιπαράθεσεις του άλλην-η και του ιουδαίου κοσμοθεωρητικού πνεύμα-εταρες εδρασε σε πρωτοφανή υερότητα. Η εσο-ήση ενός ανοργισιότητας της σιήρης για ερωτή-η και εριών δημιοόγρητα την ίδια εποχή το "ι-ήση τις χρεμάς". Ο Νυός της Ανωτάσεως επι ένα μοναδικό τοπογραφικό σημείο όπου συ-εταρη η αναζήτηρη ταύτισης ενός ιστορικού γε-ήσης -ας την ανακάλυψη αρχιτεκτονική ερε-η -η την αναρη της πίστης. Στην πίστη η αναρη-η δεινήση είναι το συναισθήμα και όχι ο ορθολο-ήος. Ωστόσο, αντικειμενική οντότητα δεν υπώ-η η ερωτήματα όπου συμπλέκονται λογική και πειρήμα. Ένας ερενητής της βιβλικής αρχαιο-ήσης μύθιο θα ήταν να σιήνει, ως ουδέτερος πος, η πραγματα - ερημέτα - μαρτυρίες να σιήσαν το γεγονός, αουτώντας τις ερωτιές γε-ήσης και εδέτερο χρόνο, στην περτέπωση που η αποσήμενη θέση δημιοαρηί σιτημωσίου πειρήας και ερημέταος.

Τι ό,τι αρορή την εσοκατόσταση της μορηής του Γολγοθά ως λατομείο και όχι ως λόφος, η νέα ερηή δεν ανερει το σιγφολικό και εσορηόσο ερηερέμω, ως τον καθοδικό τύπο (βιβλι-ήτες) του θανάτου, τον ερησοκόμενο πληού-ηση στον Κάτω Κόσμο, από όπου θα μεπορήσε υπηρέλι η Ανοδος, η Ανωτάση. ☀

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- (1) C. Katsimbiris: "The uncovering of the eastern side of the hill of Calvary and its base. New lay out of the area of the Canons Refectory by the Greek Orthodox Patriarchate", Liber Annus 27, 1977, pp. 197-208.
- (2) Gerhard Kroll: AUF DEN SPUREN JESU, 10η έκδοση, Stuttgart 1988.
- (3) K. Καλοσσηγ: ΤΟ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΩΤΟΣ, University Studio Press, 1999.
- (4) V. Corbo: IL SANTO SEPOLCRO DI GERUSALEMME, STUDIUM BIBLICUM FRANCISCANUM, 3 τόμοι, Jerusalem 1981.
- (5) Dan Bahat: CARTA'S HISTORICAL ATLAS OF JERUSALEM, Jerusalem σ.ε.
- (6) C. Schick: "Weitere Ausgrabungen auf dem russischen platz" ZDPV 12, 1889, pp. 10-8.
- (7) P. Walker: "HOLY CITY, HOLY PLACES", CHRISTIAN ATTITUDES TO JERUSALEM AND TO HOLY LAND IN THE FOURTH CENTURY (Oxford Early Christian Studies), Oxford 1990.
- (8) E. Joan Taylor: "Golgotha: A reconsideration of the evidence for the sites of Jesus' Crucifixion and Burial", New Testament Studies 44, 1988, pp. 180-203.
- (9) J. Wilkinson: "The Tomb of Christ. An Outline of its Structural History", Levant 4, 1972, s. 83-97.
- (10) J. Wilkinson: EGERIA'S TRAVELS TO THE HOLY LAND, Warminster 1981.
- (11) G. Lavas-Th. Mitropoulos: "Golgothas Jerusalem. Die Aufdeckung der Kreuzigungs stelle Christi", Ηγορηση του 12ου Αεθίου Σινεδριου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Bonn 1991, EoB, Munster, 1995, τ. II, σσ. 964-8.
- (12) G.P. Lavas: "The Rock of Calvary. Uncovering Christ's Crucifixion Site", στο: The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art. Studies in honor of Bezalel Narkiss on the Occasion of his Seventieth Birthday (=Jewish Art 23/24, 1997/98, Jerusalem 1998, pp. 147-50).
- (13) J. Kruger: DIE GRABESKIRCHE ZU JERUSALEM. GESCHICHTE - GESTADT - BEDEUTUNG - SCHNELL - STEINER, REGENSBURG 2000.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Το «Μαργερον» χρησιμοποιείται με άλλη σημασία, ως ο τόπος τίσεως του θείου Παθού και ως μαρτυρία του χρόνου τήρησης του Ζωδίου του Σιωνού.